

СКАЗОЧНЫЕ ФОРМУЛЫ, ПРЕДНАЗНАЧЕННЫЕ ДЛЯ ПРОВЕРКИ ВНИМАНИЯ СЛУШАТЕЛЯ

Гасанова Айбаниз Азик кызы

Резюме

В исследовании, проведенном в рамках статьи, анализируются формулы, предназначенные для проверки внимания, а также для привлечения внимания слушателя. На языке сказок, такие вопросы, как межкультурное общение, культура речи, этнокультурные ценности и их отражение в языке, являются одними из самых актуальных вопросов в изучении сказочного языка, поскольку он является особым объектом изучения современной лингвистики. Основная цель этой статьи — определить функции, выполняемые этими формулами, и определить способы их использования. С этой целью в исследовании были задействованы азербайджанские и английские народные сказки, а также проанализированы отдельные фрагменты, взятые из этих сказок. В исследовании используются описательно-сравнительный и типолого-сравнительный методы лингвистики. Впервые в азербайджанской лингвистике на материале разнотипных языков обсуждаются и анализируются особые и экспрессивные виды формул сказки. В результате автор отмечает, что, несмотря на сходство формул, наблюдаемых в азербайджанских и английских сказках, каждая из них отличается своими особенностями и национальным колоритом.

FABULOUS FORMULAS DESIGNED TO TEST THE LISTENER'S ATTENTION

Hasanova Aybaniz Azik

Summary

The research conducted within the framework of the article analyzes formulas designed to test attention, as well as to attract the listener's attention. In the language of fairy tales, Issues such as interlingual communication, speech culture, ethnocultural values and their reflection in the language are among the most relevant questions in the study of the fairy language, since it is a special object of study of modern linguistics. The main purpose of this article is to define the functions performed by these formulas and determine how to use them. For this purpose, the study involved Azerbaijani and English folk tales, and also analyzed individual fragments taken from these tales. The research uses descriptive-comparative and typological-comparative methods of linguistics. For the first time in Azerbaijani linguistics, special and expressive types of fairy tale formulas are discussed and analyzed on the basis of multi-system languages. As a result, the author notes that, despite the similarity of the formulas observed in Azerbaijani and English fairy tales, each of them has its own characteristics and national flavor.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent R.A. Heydərov

21 aprel 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 23 aprel 2021-ci il

UOT:81

DİLİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ ANLAYIŞI

Hümbətova Vüsalə Rafik qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

yusalagumbatova1981@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərinin leksikasına məxsusi olan leksik-semantik sistem anlayışı və onun sintaqmatik və paradiqmatik münasibətləri məsələləri*

nəzərdən keçirilir. Məlum olur ki, dilin leksik sisteminə daxil olan ünsürlər olduqca müəyyən mənə münasibətlərinə (sintaqmatik və paradiqmatik münasibət və əlaqələr) girirlər. Dilin müxtəlif sistemləri arasında leksik-semantik sistem, funksional-kommunikativ sistem fərqləndirilir.

Məqalədə leksik-semantik sistemlilik məsələsinə problematik məsələ kimi baxılır.

Məqalədə iki dilin materialı əsasında leksik-semantik sistemin əsas istiqamətləri öyrənilir. Leksik vahidlərin ümumi semantik əlamətləri aşkar olunur

Açar sözlər: sistem, leksik-semantik sistem, sintaqmatik əlaqə, paradiqmatik münasibət, «diskursiv leksik mərkəz»

Keywords: system, lexical-semantic system, syntagmatic connection, paradigmatic relationship, "discursive lexical center"

Ключевые слова: система, лексико-семантическая система, связь с регионом, парадигматическая установка, «дискурсивный лексический центр».

Dilin daxili strukturu haqqında nəzəriyyənin mühüm tərkib hissəsini dil sistemi təşkil edir. Ümumiyyətlə, dil sistemi və onun konkret olaraq leksik-semantik sistemi ümumi dilçilik elmində tam şəkildə öz həllini tapa bilməmişdir. «*Dil sistemi dil vahidlərinin və hissələrinin daxili təşkilidir. Dilin hər bir vahidi sistemə bütövün bir hissəsi kimi daxil olur, o, bilavasitə və bilvasitə- dil kateqoriyaları vasitəsi ilə bağlıdır. Dil sistemi mürəkkəb və çoxplanlıdır, bu onun həm quruluşuna, həm də fəaliyyətinə, yəni istifadə olunmasına və inkişafına aiddir*» (1, s.133)

Bu anlayışın nəzəri əsaslarını leksik semantika, leksik sistemlilik və s. təşkil edir. Dildə leksik qrupların assosiativ nüvəsini təyin etmək, leksik vahidlərin semantikasını təsvir etmək, iki müxtəlif sistemli dillərin leksik-semantik sisteminin formalaşması və inkişafını izləmək bu araşdırmanın vəzifələrindəndir. Başlıca məqsəd isə obyekt seçilmiş iki dilin- ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik-semantik sisteminin assosiativ-tezlik göstəricisi nüvəsini, dilin leksik-semantik sistemində «diskursiv leksik mərkəzi» üzə çıxarmaqdır.

A. Axundov dil sistemi anlayışı adı altında «*dil vahidlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə yaratdıqları mütəşəkkil, vahid bir bütövü*» nəzərdə tutur. Dilin sistem olması onun vahidlərinin bir-birilə möhkəm əlaqəsinə əsaslanır Deyildiyi kimi, həmin əlaqənin-paradiqmatika və sintaqmatika kimi tipləri fərqləndirilir (2, s.116 (254 s.)

Başqa bir məqsəd dilin leksik-semantik sistemində sözün təbiəti, məzmun və mahiyyəti, həmçinin də pozisiyasını (mövqeyini) müəyyənləşdirməkdir.

Dilin sözləri, ifadələri sistem yaradır. Linqvistikada sistem əmələ gətirmə ideyasını ilk dəfə tədqiqatlara cəlb edən Praqa dilçilik məktəbinin üzvləri olmuşlar. Həmin məktəbdə müzakirə obyektini leksikanın sistemliliyi və bu sistemdə dil vahidlərinin mənalarının tutduğu yer əsas məsələ olmuşdur. «*Dilin lüğət tərkibi bir-birindən təcrid olunmuş sözlərin sadəcə qalağı (yığılı) olmayıb, bu və ya başqa cür bir-biri ilə bağlanan və bir-birinə qarşı duran sözlərin mürəkkəb sistemini təşkil edir. Sözlərin mənası, hər şeydən öncə, onun başqa sözlərlə münasibəti ilə, yəni onun leksik sistemindəki yeri ilə müəyyən olunur; sözün leksik sistemdəki yerini isə yalnız həmin sistemin strukturu öyrənildikdən sonra müəyyənləşdirmək mümkündür*» (3, s.138)

Dilin leksik-semantik sistemi leksikologiya və semasiologiya bölmələrində tədqiq edilir. Söz dilin leksik-semantik sisteminə daxil olan, mücərrəd halda, ətrafdakılardan ayrılıqda, izolyasiya edilmiş, bir-birilə sıx əlaqə yaradan, müxtəlif semantik-qrammatik (nitq hissələri), sözyaradıcılığı yuvası, öz forma və mənalarına görə (sinonim, antonim, omonim, semantik sahə, leksik-semantik qrup və s.) şəkildə mövcuddur. Belə ki, sözlərin həmin xüsusiyyətlərə malik olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün onların leksik (şəkil) və semantik (məna) əlamətlərini nəzərə almaq mütləq lazımdır.

Leksik-semantik söz qruplarının (sinonimlərin və s.) dildə çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bir cümlədə və ya cümlənin önündə *qulluq* sözü işlənmişsə, ikinci cümlədə *xidmət*, daha

sonra isə iş və s. sözlər işlətməklə, dildə, konkret olaraq mətndə bir sistem yaranır və bu sistem xətti sıraya malik olur: *qulluq-xidmət-iş=service- care (of), maintenance= dəmiryol xidməti track maintenance; maşınların texniki xidməti maintenance of machine\engines. Bu sanatoriyada xəstələrə yaxşı xidmət göstərilir= The patients are taken good care of in this sanatorium; iş, vəzifə xidməti= official duty; kommunal xidməti= public utilities pl.* Bu sistem, demək olar ki, təkrarın qarşısını alır, məna daha dəqiq ifadə olunur, oxucuda və ya dinləyicidə emosiya yaranır.

«Qulluq» sözünün omonimliyi də sistem yaradır: *service (hərbi qulluq- military service) -to nurse (bitkiyə, heyvana qulluq)*

System («sistem») terminoloji vahidi fəlsəfi və linqvistik anlayışdır, elementlərin məcmusu, bir-birilə sıx münasibətdə yerləşir, təyin olunmuş bütövlük, vahidlik əmələ gətirir. Məs.: grammatical system (qrammatik sistem). Dilin sisteminin bütövlüyü müxtəlif sahədə daxili elementlərin əlaqəsi, dilin yerindən və funksiyasından asılıdır. Hər hansı dil vahidi bir-birilə əlaqəli vahidlər sistemidir. Məs.: father and mother, parents; *ata və ana, soil, earth, ground; native lang, homeland, home, patriotic torpaq və Vətən* və s.

«Sistem» termini bir neçə mənada işlədilir: 1) qayda, üsul, nizam; 2) hər hansı bir nəzəriyyənin əsasını təşkil edən prinsiplər, məslək; 3) ictimai quruluş forması; 4) təşkilat forması; 5) texniki quruluş, konstruksiya; 6) geol. Bir geoloji dövrə aid olan yer qabığı qatları; 7) təsnifat; 8) bir vahid təşkil edən müəssisələr, təşkilatlar (4, s.201 (672 s.))

Sistem (ing. *System*: 1. Dil elementinin (vahidinin) daxili təşkilinin məcmusu; sabit, invariant münasibətlər, məsələn, sintaktik modellərin məcmusu, leksik sistem, sözyaradıcılığı sistemi, sözdəyişdirici sistem, dilin semasioloji sistemi, fonoloji sistem; 2. Kateqorial formaların məcmusu, qrammatik kateqoriyalar, nitq hissələri sistemi, növ sistemi, hal sistemi; 3.Sözdəyişdirici (formayaradıcı) paradigma, kateqorial formada və paradigma (5, s.412 (576 str.))

Dillə bağlı sistem anlayışı onun müəyyən qayda, üsul, nizam, ardıcılıq xüsusiyyətlərinə malik olan anlamını ifadə edir. Sistem olan dil nitq parçalarının toplusu yox, nə isə tam başqa şeydir, daha mürəkkəb anlayışdır.

Beləliklə, dil bir sistemdir. Dil işarələr sistemidir. Sistem sosial və funksional xarakteri ilə seçilir. A.A.Ufimseva yazır ki, «sözün leksik məzmunu onun forması ilə bağlanırsa, leksik səviyyə, yəni paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrdə götürülürsə, semantik səviyyə meydana çıxır. Dilin leksik-semantik sistemi də iki səviyyənin qarşılıqlı münasibətlərinin forması və xarakteri olmaq etibarilə sözlərin leksik mənalarnı tədqiq edir» (6, s.38)

Leksik və semantik terminlər bir ad kimi sistemin binar (ikitarəfli) səciyyəsidir. Bir tərəfdən leksik semantika qrammatik semantikanın əksi kimi çıxış edir,

Müasir linqvistikada leksika sistemlər sistemi kimi dəqiq təsdiqini tapa bilmişdir. Leksik ifadə və digər əlamətlərini faktlara söykənərək, dildə müxtəlif söz qrupları, onlar arasında olan münasibətlərin xarakteri ilə. Leksik sistemlilik nəinki semantik qruplara, semantik sahələrə, oppozisiya yaradan dil vahidlərinə (alınma, aktiv, passiv, neytral, üslubi markirovka tipləri) görə müəyyənləşir. Həmçinin də, sistem müəyyənləşmiş qanunauyğunluğa əsasən təyin olunur.

Leksik-semantik sistem variantlara görə, sözün çoxmənalılığına görə, sintaqmatik əlaqəyə görə də səciyyələnir. Söz, məsələn, *torpaq* sözü müxtəlif kontekstdə müxtəlif sintaqmatik münasibətdə istifadə olunur: *Qəhrəman bu topaqda dünyaya göz açmışdı. Torpaq çağırır. 30 ildən sonra doğma torpaqlara qovuşacağıq.*

Göründüyü kimi, hər hansı bir dilin leksik tərkibi özü bir sistemdir, bunun ümumi nəzəri postulatları (müddəaları) bir sistem kimidir. Ümumi nəzəri sistem: «bütövlük», «element», «struktur», «əlaqə» kimi sözlərin məzmununda öz əksini tapır. Dil bu anlayışların prizmasında uzun inkişaf, təkamül sistemini formalaşdırmış, cəmiyyət və onun mədəni inkişafı dillərin leksik-semantik sistemləri arasında diferensial əlamətləri üzə çıxarmışdır. Bu

sistem dilin fonetik və qrammatik sisteminin inkişafı ilə təkamül sistemini birlikdə inkişaf etdirmişdir. N.Şvedovun təbirincə desək, dilin leksik-semantik sistemi ən sabit sistemdir, nəinki qrammatik sistem. Dilin qrammatik quruluşu dəyişmələrə davamlıdır.

Dilin lüğət tərkibi və onun leksik-semantik səviyyəsi semantik sahə, sinonimik sıra, leksik-semantik variant, leksik-semantik qrup olmaqla bir «leksik mərkəz» yaradır. Bu «mərkəz» leksikanın sistem xarakterini göstərir.

Sübut olunur ki, tədqiq edilən dillərin lüğət tərkibi sərhədsizdir, ona görə də sistemləşdirmə keyfiyyətinə malikdir. Ancaq periferik əlaqə bəzən bu sistemliliyi pozur. Dilin leksik-semantik sisteminin səciyyəvi əlamətləri onun açıq-aşkar həyatın müxtəlif sferalarında dəyişmələrin dərəcəsini inikas etdirir.

Dilin leksik-semantik sistemliliyini iki növ münasibət birləşdirir:

1) sintaqmatik münasibət, 2) paradiqmatik münasibət.

İ.M. Kobozeva müxtəlif dillərin leksik-semantik sistemini təsvir edərək semantik komponentlərin bir çox universal sem tiplərini, daha doğrusu, tipologiyasını müəyyənləşdirmişdir:

- 1) ümumkateqorial (əşya, proses, əlamət);
- 2) leksik-qrammatik (konkretlik, müjərrədlik, topluluq, vahidlik və s.);
- 3) hipersema (qohum semlər yaxud arxisema), obyekt sinifləri yaradır (bitki, gül, mebel)
- 4) qiiosem (sem növləri) predmetin, prosesin, əlamətin əlaməti fərqlənir: bakal-silindrşəkilli bakal, uzun bakal və s.
- 5) konnotativ sem, əlavə məna ilə ifadə olunur (emosional, qiymətləndirmə yaxud ekspressiv)

6) potensial sem, konkret mətnə meydana çıxır (7, s.19)

Beləliklə, dil sistemlər sistemidir. Dilin sistemi həmişə təkamüldə olan sistemdir. Dil sistemi 2 yerə ayrılır: mərkəz (morfologiya) və periferiya (leksika).

Dilin sistemi çoxtəbəqəlidir, çoxyavrusludur, müxtəlif anlayışları ifadə edir.

Sistem dəyişmələrə məruz qalır. Hər hansı bir dildə leksik-semantik dəyişmə (*metaforalar hesabına*) olduqca geniş problemdir (növbəti məqalələrdə *dilin leksik-semantik sistemində metaforanın rolu* adlı yazılarla çıxış ediləcək) Belə geniş problem kimi düşünülmən leksik-semantik inkişaf və bu xüsusda dəyişmənin özü də araşdırmanın obyektı olan hər hansı bir dilin, ya da dil ailəsinin lüğət tərkibinin (buraya metaforik ifadələri də aid etmək olar) inkişafının bütün xüsusiyyətlərini əhatə edir. Araşdırılan dillərdə metaforlaşma prosesi timsalında leksik-semantik vahidlərin formalaşma və inkişafına həsr olunan bu iş həmin baxımdan aktualıq kəsb edir.

Leksik-semantik sistemlilik bir sıra ekstralinivistik və linqvistik amillərlə bağlıdır. Bunlardan birincisi obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrinin bir-biri ilə əlaqədar olmasıdır. İkinci amil isə insan düşüncəsinin sistemləşdirici fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu fəaliyyətin əsasını qavrama və dərk etmədə eyniyyət və fərqlərə əsaslanmaq, məchulu məluma görə tanımaq üsulu təşkil edir. Həmin fəaliyyətdə dil şüuru mühüm rol oynayır. Sözlər arasında məzmun və forma etibarı ilə ümumiliklərin olması dildən xarici gerçəkliyin işarələr vasitəsi ilə mənimsənilməsinin müxtəlif qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

Leksik-semantik sistemlilik problemi, öncə, sözlərlə təmsil olunan məzmun planının əlaqəli təşkili konseptinə (təsəvvürünə) əsaslanır. Linqvistikada leksik-semantik sistemlilik problemi bir-birindən təcrid olunmuş faktlar haqqında düşünməyin səmərəsizliyini anlayıb, qarşılıqlı şəkildə bağlı olan vahidlər sisteminin öyrənilməsi zərurətini (8) dərk etməkdən irəli gəlmişdir.

Eyni zamanda leksik və semantik səviyyəyə malik olan dil hadisəsi də bu qəbildən xarakterik sayıla bilər. M.Pokrovski dilin leksik quruluşunu sistem şəklində öyrənməyin ilk təşəbbüsçüsü olmuşdur. Onun nöqteyi-nəzərinə, leksik vahidlər və onların semantikasi bir-

birindən təcrid olunmayıb, əsas mənaya görə uyarlıq və ziddlik zəminində müxtəlif qruplar birləşmir. Sözlərin semantik münasibətləri onların mənsub olduğu təsəvvür dairələri ilə şərtlənir. Ona görə də semasioloji hadisələrin öyrənilməsi vaxtı sözlərin mənsub olduğu təsəvvür dairəsini müəyyənləşdirmək lazım gəlir» (9, s.21, 35)

Leksik-semantik sistemi səjiyyələndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, linqvistika elmində dilin bir sistem kimi öyrənilməsinin tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən F.-de Sössürün təlimi ilə başlanır. Leksikada sistemlilik müasir linqvistikanın əsas postulatlarından biridir. Müasir linqvistikada leksikaya sistem yanaşma leksik sisteminin nüvə elementinin tədqiqi kommunikativ relevantlığın, xalq və mədəniyyət münasibətlərinin dilin əsas leksik sisteminə neçə əks olunması ilə əlaqədardır.

Dilin leksik-semantik sistemi iki növ münasibəti özündə birləşdirir:

1) sintaqmatik münasibət, 2) paradiqmatik münasibət.

Sintaqmatik münasibət («*syntagma*» yunan mənşəlidir, birləşdirmə mənasındadır) bu, xətti münasibətdir, horizontal sıra üzvləri arasında meydana gəlir. Məs.: *the leg of the table*=*stolun ayağı*, *the centre of the city*=*şəhərin mərkəzi*, *grandfather -grandmother* =*baba –nənə*, *günəşin the sun s ray*=*şüası*, *the vessel s deck*=*gəminin göyətisi* və s.

Paradiqmatik münasibət («*paradeigma*»- nümunə- bu vertikal münasibətdir, bir-birinin əksi olan dil vahidləri arasında meydana gəlir, vertikal üzvlərin sırasını yaradır.

Hər bir paradiqmanın ümumi və diferensial semantik əlaməti vardır. Leksik-semantik paradiqma sinonimlər, antonimlər arasında özünü göstərir: *kəmiyyət- keyfiyyət: You must aim at quality rather than quantity*=*Siz kəmiyyətdən çox keyfiyyəti güdməlisiniz. Quantity is transformed into quality*=*Kəmiyyət keyfiyyətə keçir; in the evening and in the morning every bay*=*axşam-səhər; gecə-gündüz, ağac- söyüd* və s.

Dil ünsürləri arasında münasibətləri irəli sürən F.de Sössür həmin əlaqənin sintaqmatika və paradiqmatika növlərindən ibarət olduğunu göstərir. Böyük alim ünsürlərin xətti ardıcılığını sintaqmatik əlaqə, müxtəlif siniflərin üzvləri olan elementlər arasındakı münasibəti isə assosiativ əlaqə adlandırmışdı. Çağdaş linqvistikada dilin leksik-semantik sistemi məsələsindən bəhs olunarkən, adəti üzrə, bu iki münasibət tipinə əsaslanılır. Belə ki, paradiqmatik münasibət dilin xarakteri ilə əlaqədardır, sintaqmatik münasibət nitqin xarakteri ilə bağlı öyrənilir. Halbuki bu iki tip əlaqə növü tam olaraq dili, dilin leksik-semantik sistemini xarakterizə edir.

Leksik vahidlərin sintaqmatik münasibəti anlayışı pozisiyadır, paradiqmatik münasibətdə isə anlayış oppozisiya təşkil edir. Pozisiya mətn şəraitində dil vahidinin vəziyyətini göstərir. Leksik-semantik sistemdə güclü və zəif pozisiyalar (mövqelər) fərqləndirilir. Güclü mövqələrdə dil vahidi leksik-semantik variantlara görə fərqlənir. Məs.: *natural; spontaneous; elemental gas*=*təbii qaz; elean aky; elean vvins*=*təmiz şərab; təmiz səma, təzə tərəvəz, qəzetin təzə sayı, sərin hava*. Zəif mövqedə fərqli deyil, sözün, dil vahidinin mənalı həmin mövqedə neytrallaşır. Məs.: dəftərlər, papaqlar; ulduzlar, aylar və s. Bunlar yaxın sahələrdir.

Oppozisiya-dil vahidləri arasında müxalifət təşkil edir. Paradiqma təşkil edən sıra əks qütb yaradır: *keçi, pişik, it, inək, kənd, şəhər* və s.

Bütün çoxrəngli leksik vahidlər arasında olan münasibətlər bir neçə tiplər üzrə distibusiya olunur, yəni bölüşdürülür, paylaşdırılır.

Birinci tip münasibət- təsadüfi münasibət, bu leksik-terminoloji vahidlər sistemdə bir-biri ilə uyğunluq təşkil edir. Məs.: linqvistika- dilçilik. Belələri mütləq sinonimdir.

İkinci tip münasibət- sistemdə qoşulma münasibətidir. Daxil edilmə xüsusiyyətinə malikdir. Məs.: *ədəbiyyatşünaslıq- elm, dilçilik-elm*

Üçüncü tip münasibət-hissələrin təsəlüfi münasibətidir. Məs.: *qardaş-bacı, əmi-dayı*.

Dördüncü tip münasibət vəziyyətdənkənar münasibətdir. Əsasən omonim sözlərdə müşahidə edilir. Məs.: *ton-ton, bazar-bazar; gaz-qaz-qaz; İnsanlar bu yerə seyrə gələcək*, \Bu

günə söz verib bizim *gələcək*. (S.Vurğun)

D.N.Şmelev dil vahidləri arasında leksik-semantik sistemin bir neçə növünü müəyyənləşdirmişdir: 1) epidiqmatik münasibət (formal-semantik sözyaradıcılığı). Bu münasibət sözün yeni yaradıcılıq formalarını ortaya qoyur, belə biçimlərdə leksik-semantik paradigmlər fərqli görünür. Məs.: oxumaq-oxucu, öyrətmək-müəllim-öyrənci və s. (10)

«Dilin semantika sahəsindəki həmin sistemlərin cəmi onun ümumi semantik sistemini təşkil edir» (11, s.304 (452 s.))

Leksikanın sistem münasibətində forma və şəkildə fərqlənən söz qrupları omonim, omoqraf, omofon, omoform, paronim, antonim, söz yuvası qruplarına bölünür: kiver (keçmişdə hündür, təpəsti yastı, bərk hərbi papaq)= kliver (gəminin qabaq tərəfindəki üçbucaq çəp yelkən); klem- 1.Klem Con Linkoln; 2. Ən gənc əsgərlərdən biri. ABŞ-da vətəndaş müharibəsində iştirak edən və ABŞ hərbi tarixində ən gənc unter zabıt;

Sonuncu nümunələrdəki paronimlər dil hadisəsi kimi nitqdə üzə çıxır, dilin ümumi leksik-semantik sistemində mühüm obyekt əlamətinə malikdir. Dilin leksik-semantik sistemində var olan informasiyanın tənzimlənmə vasitəsidir.

Azərbaycan dilində də belə nümunələrə rast gəlmək olur: abadlıq-avadanlıq, adət-ədat, adekvat-advokat və s.

Leksik-semantik sistemdə omonimin digər növlərinə də rast gəlmək olur: Qış bürümüş hər yanı, Pambıq kimi *qarıyla*. Oturmuş bir komada Bir gəlin bir *qarıyla*. (R.Rza); Üç aydır toy olub *gəlin* gəlmiş. *Gəlin! Gəlin!* Muğan sizə çoxdan tanışdır. (S.Vurğun)

Nitqdə işlənən hər bir dil vahidi vacib və zəruridir. Bunların hər biri müəyyən məna daşıyır. Söz və ifadələrin əks etdirdiyi mənalara müxtəlif sahələr ahatə edir. Dilin ümumi semantikasında müəyyən qanunauyğunluqlar mövcuddur. Burada ayrı-ayrı cəhətlərlə bağlı bir neçə sistem olur. Dilin semantika sahəsindəki həmin sistemlərin cəmi onun ümumi semantik sistemini təşkil edir.

Leksik-semantik variantlar da dilin leksik-semantik sistemində daxildir. Leksik-semantik variant semasioloji vahiddir. Sözün leksik-semantik variantı semasioloji analizə başlıca vahidi hesab edilir. Məhz burada məzmun və ifadə planı uyğunlaşır (12, s.34)

Leksik-semantik variantlar dilin qanunauyğun inkişafının məhsulu kimi ortaya çıxır. Yeni mənalara, növ və formaların əmələ gəlməsi və inkişafında xüsusi önəm daşıyır. Məs.: görkəm-görünüş, sakitlik-sakitçilik və s.

«Sözün mənası tam şəkildə semantikanın başlıca obyektidir. Sözün mövcudluq və tənqidi, predmet və məfhum münasibəti semantikanın əsasında dayanır» (13, s.136; 14, s.5)

Sözün leksik-semantik inkişafını predmetdə baş verən dəyişmələr şərtləndirmir və ya əşya və onu ifadə edən anlayışın əsaslı biçimdə dəyişməsi hələ sözün mənacə təbəddülatına gətirib çıxarmır. Sözlər təbii olaraq mənasını dəyişir, hansı ki, dil vahidinin ifadə etdiyi predmet və hadisələrin özü də dəyişikliyə zaman-zaman məruz qalmışdır. «Amma belə bir fikir formalaşmamalıdır ki, onların leksik-semantik inkişafında uyğun dəyişmələr özünü göstərmişdir» (15, s.47-49)

M.M.Pokrovski yazır ki, dilin leksik-semantik sisteminin fərqli qrupları və «söz sahəsi»si olur.

Dilin leksik-semantik sistemi leksik-semantik və tematik qruplardan ibarətdir.

Semantik sahə- bu dil vahidlərinin məcmusudur, predmetin, anlayışın və funksional vasitələrinin ümumi mənası burda birləşir. Məsələn, qohumluq semantik sahəsində ata, ana, oğul, qız, baba, nənə, bibi, xala, əmi, dayı sözləri birləşir.

Müəllif bu kitabında dilin leksik-semantik sisteminin spesifikasiyasını üzə çıxarmışdır. İngilis dilinin zəngin materialları əsasında leksik-semantik hadisələrin sistem xarakteri açılır. O jümlədən leksik-semantik söz qrupları öyrənilir. Leksika bir sistem kimi tədqiq edilir. «Leksika sistem kimi öyrənmək təcrübəsi». Məsələn, çoxmənalı söz olan «zəmlə» (torpaq) məna ja aşağıdakı sahələri bilir: 1)planet, 2)torpağın üst qatı, 3)ərazi, 4)ölkə, dövlət və s.

(16)

Sözün bu cür imkanı tədqiq olunan dillərin ayrılmaz cəhəti kimi özünü göstərir və həmin dillərin inkişafında başlıca semantik qanun kimi qəbul olunur.

Nəhayət, qeyd edək ki, hər iki dildə çoxmənalı dil vahidlərinin yaranması daha çox metaforikləşmə hadisəsi ilə sıx olaraq əlaqədardır. Bir sözün dominant (əsas) mənasından əmələ gələn semlər, əsas etibarilə, metaforikləşmə yolu ilə formalaşır. Məhz metaforikləşmə (məcazlaşma) polisemantik dil vahidlərinin yaranmasında başlıca faktora çevrilir. Buna görə də dilin leksik-semantik sistemində metaforikləşmənin rolunu ayrıca öyrənmək bizim tədqiqatın qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir.

Təhlildə əldə olunan nəticələr ondan ibarətdir ki: dilin ümumi leksik və semantikasında müəyən qanunauyğunluqlar özünü göstərir. Bu sferada müxtəlif cəhətlərlə əlaqədar bir çox sistem mövcuddur. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik-semantik sistemi dil faktları ilə olduqca zəngindir. Burada bir-birinə qohum olan mənalar, müəyyən mənalar sistemi və s. kimi xarakterik cəhətlər öz əksini tapmışdır.

Leksik-semantik sistemin öyrənilməsi dil vahidlərinin ayrı-ayrı paradigmlər içərisində yaranan münasibətlərinin aşkara çıxarılması ilə şərtlənir. Leksik-semantik sistemdən ötrü eyni dil vahidinin müxtəlif məna qruplarına daxil olması xarakterikdir.

Ədəbiyyat

1. Математическая лингвистика. М., 1973
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1979
3. Тезисы пражского лингвистического кружка. _ В кн.: История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч.2. М.: 1965
4. Rusca-Azərbaycanca lüğət. Üç cildə, III cild, Bakı, «Şərq-Qərb», 2014
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 4-е, стереотипное. _ М.: КомКнига, 2007
6. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968
7. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. М., 2000
8. Вейнрейх У. Опыт семантической теории.- Новое в зарубежной лингвистике, вып. 5, М., 1970
9. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков. М. 1986 (дягигляшдирмяк 1896)
10. Шмелев Л.. Современный русский язык. Лексика. М., 1977
11. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, «Elm və təhsil», Bakı, 2010
12. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования...Л., 1966
13. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? _ «Новое в лингвистике», вып. ЫЫ, М., 1962
14. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М., 1969
15. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964
16. Уфимьева А.А. Опыт изучения лексики как системы: На материале Английского языка. М., 1962

UNDERSTANDING THE LEXIC-SEMANTIC SYSTEM OF LANGUAGE

Humbatova Vusala Rafik

Summary

The article considers the concept of lexical-semantic system and its syntagmatic and paradigmatic relations specific to the lexicon of Azerbaijani and English languages. It turns out that the elements included in the lexical system of language enter into very specific semantic relations (syntagmatic and paradigmatic relations and connections). Lexical-

semantic system and functional-communicative system are distinguished between different systems of language.

The article considers the issue of lexical-semantic systematization as a problematic issue.

The main directions of the lexical-semantic system are studied in the article on the basis of the material of two languages. General semantic features of lexical units are revealed.

ПОНИМАНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ЯЗЫКА

Гумбатова Вусале Рафик кызы

Резюме

В статье рассматривается понятие лексико-семантической системы и ее синтагматические и парадигматические отношения, характерные для лексики азербайджанского и английского языков. Оказывается, элементы, входящие в лексическую систему языка, вступают в весьма специфические смысловые отношения (синтагматические и парадигматические отношения и связи). Лексико-семантическая система и функционально-коммуникативная система различают разные языковые системы.

В статье рассматривается вопрос лексико-семантической систематизации как проблемный.

В статье на материале двух языков исследуются основные направления лексико-семантической системы, раскрываются общие семантические особенности лексических единиц.

Rəyçi: dos. Zakir Ələsgərov

Azərbaycan dili kafedrasının 14 aprel 2021-ci il il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 aprel 2021-ci il

UOT:80.

GÖYTÜRK ABİDƏLƏRİNİN QRAFİKASI HAQQINDA

Hüseynova Arzu Talib qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

zulfiyeismaylova8@gmail.com

Xülasə: Göytürk abidələri elm aləminə daha çox Orxon-Yenisey abidələri kimi təqdim olunmuşdur. Abidələrin əsas tədqiqi məsələlərinə XVII - XVIII əsrlərdən başlanmış olsa da onların haqqında hələ XII əsrdə Əlaəddin Ata Məlik tərəfindən məlumat verilmişdir. Abidələrin barəsində verilən məlumatlar xeyli müddət ərzində ancaq zahiri xarakter daşmışdır. Yəni üzərində qəribə yazılar həkk olunmuş daş abidələrin hansı xalqa aidiyyəti və hansı dildə yazılması barədə məlumatlar dəqiqləşdirilməmişdir. Abidələr qədimdən Mərkəzi Asiyada məskun olmuş türk xalqlarına məxsus ərazilərdə aşkar edilməsinə baxmayaraq onların daha çox öz hüdüdlərindən uzaqlardakı xalqlara, məsələn, norveçlərə, ruslara və digər qeyri-türk xalqlarına aid olması fikirləri irəli sürülmüşdür. Yalnız XIX əsrin sonlarında Nikolay Mixayloviç Yadrintsev (1842-1894) Kül Tiqin və Bilgə Xaqan abidələri ilə tanış olduğdan sonra onların türklərə aidiyyəti məsələsi ortaya qoyulmuşdur. Abidələrin dili 1893-cü ildə Vilhem Tomson (1842-1927) tərəfindən kəşf olunmuş, 1894-cü ildə isə Vasili Vasilyeviç Radlov (1837-1918) tərəfindən oxunmuşdur. Abidələrin dilinin açılmasından sonrakı dövrdə isə onların həkk olunduğu yazıların hansı xalqa aidiyyəti məsələləri mübahisələrə səbəb olmuşdur. Səhvən runik adlandırılan bu qrafika isveçlərə, macarlara, etrusklara, norveçlərə, finlandlara və almanlara aid edilmişdir. Lakin Göytürk dilinin fonetik